

ГЕРОЇЗМ І ТРАГЕДІЯ 5-Ї ГВАРДІЙСЬКОЇ АРМІЇ В БИТВІ ЗА ДНІПРО У ВЕРЕСНІ – ЖОВТНІ 1943 Р.

Олександр ЧОРНИЙ (Кіровоград)

Дослідження торкається маловідомої сторінки в історії Другої світової війни – форсування Дніпра частинами 5-ї гвардійської армії північніше Кременчука, де бійці 32-го й 33-го гвардійських корпусів виконували роль удаваного маневру в жовтні 1943 року, в той час як 7-а гвардійська й 37-а армії розширювали оперативний плацдарм на фронті Домоткань – Деревка.

Ключові слова: фронт, армія, форсування, плацдарм, Дніпро.

Исследование посвящено малоизвестной странице в истории Второй мировой войны – форсированию Днепра соединениями 5-й гвардейской армии севернее Кременчуга, где бойцы 32-го и 33-го гвардейских корпусов, выполняли роль отвлекающего маневра в октябре 1943 года, в то время как 7-я гвардейская и 37-я армии расширяли оперативный плацдарм на фронте Домоткань – Деревка.

Ключевые слова: фронт, армия, форсирование, плацдарм, Днепр.

The research concerns the little-known page in the history of the Second World War – the forcing of the Dnieper Parts 5-th Guards Army north of Kremenchug, where fighters of the 32-th and 33-th Guards corps, served as red herring in October 1943, while the 7-th and 37 army expanded operational foothold in the front Domotkan – Dereyivka.

Key words: front, army, forcing, foothold, the Dnieper.

Битва за Дніпро увійшла в історії Другої світової війни як надзвичайно важлива подія, що значно наблизила народи СРСР до перемоги над ворогом.

Її хід і наслідки значною мірою вплинули на подальше розгортання бойових дій на території Правобережної України, сприяли розгрому ворога під Києвом, Житомиром, Кіровоградом та Корсунь-Шевченківським. У той же час воєнні дії, пов'язані з битвою за Дніпро, часто мають вигляд занадто героїчний на сторінках історичних досліджень та мемуарних оповідей, при цьому недостатня увага приділена втратам, що зазнали радянські армії на цьому страшному рубежі у вересні – жовтні 1943 року. Тривалий час правда про одну з основних битв 1943 року була не потрібною ні для генералів і маршалів, які штурмували Дніпро, ні для партійної верхівки, котра як відомо, часто брала на себе роль головного стратега у воєнних кампаніях. Виходячи зі сказаного, вже й через 65 років по закінченню Другої світової війни окремі військові операції в ході битви за Дніпро залишаються невідомими або малодослідженими.

До маловідомих операцій воєнної кампанії 1943 р. належить форсування ріки з'єднаннями 5-ї гвардійської армії генерал-лейтенанта О.С. Жадова в першій декаді жовтня 1943 р. Саме ця армія, діючи в складі Степового фронту, зазнала тяжких втрат на означеному рубежі й, за словами генерала Жадова, їй “не вдалося захопити плацдарми на західному березі ріки” [11, с. 128]. Пізніше, коли на замовлення партії видавництва політичної та військово-мемуарної літератури готували до друку мемуари про воєнні дії радянських армій і фронтів у ході Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр., участь 5-ї гвардійської армії у форсуванні Дніпра залишилася не поміченою. Командувач Степового фронту Маршал СРСР, а 1943 року генерал армії І.С. Конєв взагалі не згадує про участь з'єднання у форсуванні Дніпра [13; 14], а командувач армії генерал-лейтенант О.С. Жадов фрагментарно описує участь армійських корпусів і дивізій у підкоренні ріки північніше Кременчука, присвячує окресленій проблемі лише три з половини сторінки й при цьому навіть не називає всіх армійських з'єднань, задіяних в операції [11, 126 – 130]. Полковник І.А. Самчук, котрий був начальником штабу 32-го гвардійського стрілецького корпусу, частини якого безпосередньо виконували завдання командування фронтом про події на Дніпрі північніше Кременчука 5 – 10 жовтня 1943 р., розповідає загальними фразами, уникаючи будь-якої конкретики про бої дивізій корпусу за оволодіння плацдармами на правобережжі [20, с. 111 – 115]. Для радянської ідеологічної машини це є природним, оскільки герої були “канонізовані” ще після війни, а тому аж до середини 80-х років минулого століття були недоторканими. Така тенденція у вивченні історії Великої Вітчизняної війни й окремих битв у її ході була закладена ще в 60-х роках минулого століття. Про це свідчать праці відомих радянських військових істориків Б.С. Тельпуховського [24] та Г.М. Уткіна [25; 26]. Останній про участь гвардійців О.С. Жадова у форсуванні Дніпра обходиться загальними фразами про масовий героїзм і вміле управління бойовими частинами фронтового командування.

У другій половині 80-х – на початку 90-х років ХХ століття світ побачило кілька мемуарних видань, що стосуються боїв за Дніпро окремих з'єднань 5-ї гвардійської армії і деякою мірою завуальовано показують трагедію їхнього особового складу на дніпровському плацдармі в жовтні 1943 року. Насамперед це мемуари про участь у війні 13-ї, 97-ї і 66-ї гвардійських стрілецьких дивізій [21; 19; 16], що нині є досить рідкісними виданнями. Шокувальним у плані відтворення участі бійців 66-ї гвардійської стрілецької дивізії в боях за Дніпро є солдатський щоденник сержанта М.Г. Абдуліна, що вперше був опублікований 1985 року [1]. Нині першим про трагедію 5-ї гвардійської армії на Дніпрі заявив світловодський краєзнавець В.Ю. Сергєєв, який окресленої проблеми торкнувся у двох науково-популярних нарисах [22; 23], але через обмежений тираж вони маловідомі широко загалу. З огляду на викладене, окреслена в статті проблема є актуальною і варта уваги широкого кола науковців.

Після перемоги під Курськом радянські війська розгорнули потужний наступ територією Лівобережної України з метою розгрому південного угруповання противника, виходу до Дніпра й захоплення плацдармів на його правому березі з тим, щоб надалі продовжити визволення Правобережної України.

На середину третьої декади вересня 1943 р. війська Воронежського, Степового, Південно-Західного й Південного фронтів провели кілька вдалих стратегічно важливих операцій, підсумком яких стало звільнення значної частини Лівобережної України й Донецького басейну з великими обласними центрами Ворошиловоград, Харків, Сталіно, Чернігів, Полтава та розпочато форсування Дніпра [13, с. 49].

Ураховуючи ситуацію на Східному фронті, німецьке командування вбачало Дніпро рубежем, який Червона армія не подолає. У його розрахунках найбільша річка України мала допомогти зупинити просування радянських армій на захід, створити умови для відпочинку німецьких частин, аби на початку 1944 року розпочати якісно новий етап у війні проти СРСР [26, с. 15]. Виходячи з цього, ще 11 серпня 1943 р. А. Гітлер віддав наказ про форсоване будівництво стратегічного оборонного рубежа на Східному фронті, у тому числі і вздовж Дніпра, на правому його березі [26, с. 14]. Таке рішення було цілком природним і виваженим. Дніпро – багатоводна й широка ріка, третя за величиною в Європі після Волги і Дунаю. Зручність Дніпра для оборони забезпечувало природне панування правого високого берега над лівим, який на великій протяжності є низьким і пологим.

На середину вересня німці облаштували на правому березі ріки потужну в інженерному плані, насичену протитанковими й протипіхотними ровами оборону – т.зв. “Східний вал” [20, с. 111], основну частину “лінії Пантера – Вотан”, що проходила фактично вздовж усього радянсько-німецького фронту з півночі на південь. У місцях, де за розрахунками німецького командування радянські війська могли розпочати переправу, була

збудована надпотужна багатосмугова оборона. Найміцніші укріплення були зведені вздовж середньої течії Дніпра – у смузі наступу армій Степового фронту.

Ситуація на фронті для німців складалася таким чином, що 15 вересня 1943 р. А. Гітлер прийняв рішення про поступове відведення військ за Дніпро. У цей час радянські війська готувалися до штурму Полтави, що була звільнена 23 вересня 1943 р. частинами 5-ї гвардійської та 53-ї армій Степового фронту [20, с. 99 – 100]. У боях за Полтаву гвардійці генерала О.С. Жадова назавжди вписали назви армійських частин в історію Другої світової війни та міста Полтави. П'ять армійських дивізій – 13-а, 97-а, 66-а, 95-а стрілецькі та 9-а повітряно-десантна отримали почесне найменування “Полтавських” [17, с. 1]. Звільнення Полтави мало стратегічне значення для подальшого розгортання битви за Дніпро. Ще напередодні боїв за Полтаву командувач Степовим фронтом генерал армії І.С. Конєв віддав наказ командармам 5-ї гвардійської, 53-ї, 69-ї, 7-ї гвардійської, 57-ї та 46-ї армій енергійно розвивати наступ, переслідувати противника, який відступав, і впродовж 20 – 25 вересня 1943 р. оволодіти переправами на Дніпрі та забезпечити його форсування, не дозволивши ворогу оговтатися [11, с. 125].

Поспішність у наказах і розпорядженнях фронтового командування пояснюється кількома обставинами. По-перше, швидких дій від фронтів вимагали директиви й накази Ставки Верховного Головнокомандування. По-друге, стратегія наступу підказувала, що ворогу не потрібно дозволити зруйнувати наявні переправи через річку, оскільки від цього залежав подальший успіх радянських частин і з'єднань на правобережжі. По-третє, командувачами фронтів та їхніми штабними генералами керувало бажання першими форсувати Дніпро, захопити плацдарми на його правому березі й тим самим покрити себе славою, нагородами, похвалами й почестями. У цьому плані проблема підкорення Дніпра була визначальною для багатьох представників старшого офіцерського складу, оскільки таких операцій радянська армія до 1943 року ще не виконувала. Саме в боях за Дніпро можна було отримати чергове звання, орден або Зірку Героя Радянського Союзу. Принаймні це обіцяла Ставка Верховного Головнокомандування [13, с. 53].

Виходячи із поставлених завдань і строків, деякі частини фронту не встигали виконати наказ І.С. Конєва, до того ж у смузі наступу 5-ї гвардійської армії був контрольований німецькими військами добре укріплений Кременчук, за який ще потрібно було помірятися силами наприкінці вересня. Кременчуцький передмостовий плацдарм німці укріпили за всіма правилами військово-інженерної науки: облаштували протитанкові рови, дротяні загорожі та мінні поля [22, с. 45]. З-поміж інших ворожих частин для оборони міста були виділені легендарні дивізії СС “Рейх” та “Велика Німеччина”. Проти німецького вузла оборони за розпорядженням штабу Степового фронту були спрямовані 5-а гвардійська та 53-я армії генералів О.С. Жадова та І.М. Манагарова. За два дні боїв 28 і 29 вересня

1943 р. частини згаданих армій за підтримки 5-ї повітряної армії генерал-лейтенанта авіації С.К. Горюнова повністю очистили Кременчук від ворога. П'ять піхотних і дві танкові дивізії противника, що утримували місто, переправилися через Дніпро [8, с. 314]. За вдалі бойові дії з ліквідації німецького плацдарму під Кременчуком подяку Ставки Верховного Головнокомандування отримали всі частини, що брали участь в операції, а 97-а стрілецька дивізія генерал-майора І.І. Анциферова удостоєна ордена Червоного Прапора [26, с. 202]. Стримуючи наступ радянських військ на кременчуцькому плацдармі, німці втратили 2 700 солдатів та офіцерів [13, с. 63 – 64]. Узявши під контроль Кременчук, 5-а гвардійська армія розпочала підготовку до форсування водної переправи. Варто зазначити, що армії генералів О.С. Жадова й І.М. Манагарова були не першими на берегах Дніпра.

За даними І.С. Конєва, першою переправлятися через Дніпро розпочала 7-а гвардійська армія генерал-лейтенанта М.С. Шумілова ще 25 вересня 1943 року. Її бійцям удалося зачепитися на невеликому плацдармі поблизу села Домоткань, що й стало початком підкорення великої водної перешкоди військами Степового фронту. Спочатку форсування ріки було успішним, але вже на ранок наступного дня контролювати плацдарм, а тим паче розширювати його стало вкрай тяжко через масові й часті удари німецької авіації. Генерал М.С. Шумілов навіть просив у І.С. Конєва дозволу відвести війська назад на лівий берег. Командувач фронтом не дозволив це зробити й наказав триматися з останніх сил, допомігши ударами артилерії та авіації, що дозволило утриматися бійцям армії на правому березі [11, с. 129].

Разом із тим ліворуч від 7-ї гвардійської армії на ділянці від гирла Орелі до Верхньодніпровська Дніпро форсувала 57-а армія генерал-лейтенанта М.О. Гагена, а праворуч від з'єднань генерала М.С. Шумілова вступили в битву частини 37-ї армії генерал-лейтенанта М.М. Шарохіна, які замінили на фронті значно ослаблені сили 69-ї армії генерал-лейтенанта В.Д. Крюченкіна [7, с. 351].

Для форсування Дніпра 37-а армія зосереджувалася на ділянці Дерев'янка – Мишури́н Ріг. У ніч на 28 вересня 92-а й 62-а гвардійські стрілецькі дивізії армії переправилися через річку й захопили два плацдарми до 3 км по фронту й 1 км вглибину та почали їх розширювати [7, с. 352]. У той же час 7-а гвардійська армія розширила плацдарм у районі Домоткані до 20 км по фронту й до 8 км у глибину [13, с. 73].

З 28 вересня по 11 жовтня 1943 р. вже на спільному плацдармі 37-ї і 7-ї гвардійської армій точилися запеклі бої. Німці зосередили проти радянських частин потужне угруповання 8-ї польової та 1-ї танкової армій генералів Веллера та Хубе [15, с. 132] у складі чотирьох танкових дивізій – 6-ї генерал-лейтенанта Р. фон Вальденфельса, 9-ї генерал-лейтенанта Е. Йолассе, 23-ї генерал-майора Н. фон Формана, СС “Мертва голова” бригаденфюрера СС, генерал-майора військ СС М. Симона, моторизованої дивізії “Велика

Німеччина” генерал-лейтенанта В. Хернлейна та кількох піхотних дивізій [12, с. 241 – 244]. Противник постійно атакував, намагаючись скинути армії в Дніпро.

За кілька днів запеклих боїв на початку жовтня 1943 р. німецьким військам удалося скувати дії радянських армій на правому березі на фронті Домоткань – Дерейвка. Ситуація вимагала ввести в бій нові сили, бажано танкову армію, але зробити це було неможливо через малі розміри контрольованої на правобережжі території та через відсутність наведених переправ. До того ж у цей час 5-а гвардійська танкова армія генерал-лейтенанта П.О. Ротмістрова, якою міг розпоряджатися І.С. Конєв, перебувала в районі Харкова й Полтави на доукомплектуванні, оскільки зазнала значних втрат під час боїв на Курській дузі, під Белгородом і Харковом [13, с. 66].

Виходячи із обставин, командування Степового фронту приймає рішення увести в бій кілька дивізій 5-ї гвардійської армії, котрі мали розпочати форсування Дніпра північніше Кременчука [11, с. 126 – 127] у районі дніпровських островів, найбільшими з яких були Бухарешти й Піщаний (*нині затоплені водами Кременчуцького водосховища – О. Чорний*).

За задумом фронтового командування, саме гвардійці генерала О.С. Жадова, форсуючи Дніпро в заданому районі, мали відтягнути на себе значну частину німецьких сил, які постійно атакували рубежі, утримувані ослабленими арміями генералів М.С. Шумілова та М.М. Шарохіна. Але робити це було вкрай небажано, оскільки розпорошення сил по фронту аж ніяк не обіцяло успіху, до того ж з тактичного погляду німці мали кращі, пристріляні позиції. Виходячи з цього, уже саме рішення поклало початок трагедії для особового складу 5-ї гвардійської армії.

Добре підготувати операцію ні у фронтового командування, ні в командування 5-ї гвардійської армії часу не було, а тому підготовка до форсування проходила лише кілька днів. На цьому позначилися й заклики брати плацдарми на правому березі ріки з ходу, і надтяжке становище сусідніх армій на плацдармі між Домотканню і Дерейвкою. Підкорювати Дніпро було вирішено силами 32-го і 33-го армійських гвардійських корпусів, кожен з яких складався з трьох дивізій. 32-м гвардійським стрілецьким корпусом командував генерал-лейтенант О.І. Родімцев, 33-м – генерал-лейтенант М.І. Козлов.

На ділянці Кременчук – Власівка ріку мали форсувати бійці 33-го корпусу, сили якого мали наступати двома ешелонами. У першому мали йти в бій бійці 6-ї повітряно-десантної дивізії полковника М.М. Смірнова та 95-ї стрілецької дивізії генерал-майора М.С. Нікітченка, у другому – гвардійці 9-ї повітряно-десантної дивізії генерал-майора О.М. Сазонова [23, с. 9]. Між населеними пунктами Власівка та Максимівка долати Дніпро мали бійці 32-го гвардійського стрілецького корпусу, особовий склад якого теж мав діяти двома ешелонами. У першому мали переправлятися гвардійці 13-ї стрілецької

дивізії генерал-майора Г.В. Бакланова та 97-ї стрілецької дивізії генерал-майора І.І. Анциферова. За ними для розвитку й закріплення успіху з часом мали рушити в бій гвардійці 66-ї стрілецької дивізії генерал-майора Я.В. Якшина [23, с. 9].

Разом із тим на солдатів і офіцерів 68-го та 70-го окремих батальонів 14-ї штурмової інженерно-саперної бригади покладався обов'язок зведення понтонних переправ та перевезення засобів артпідтримки.

У ніч з 2 на 3 жовтня група бійців 95-ї гвардійської стрілецької дивізії розпочала переправлятися на о. Великий, але були накриті німецькою артилерією, як тільки дісталися острова. Нічого не вдалося зробити й штурмовій групі 6-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. Такий початок операції змусив генерал-лейтенанта М.І. Козлова припинити наступальні дії і перейти до оборони [11, с. 128].

У смузі наступу першого ешелону 32-го корпусу бійцям 97-ї і 13-ї гвардійських стрілецьких дивізій у ніч з 2 на 3 жовтня 1943 р. вдалося висадитися на двох островах. Бійці першої спробували встановити контроль над безіменним островом з позначкою 65.5, який через зовнішню подібність до солдатської каски в бойових донесеннях отримав назву “Каска”, а гвардійці генерала Г.В. Бакланова переправилися на о. Піщаний [19, с. 74 – 75]. Саме зі згаданих островів командування армії і корпусу розраховувало взяти плацдарм на правому березі Дніпра.

Бійцям 97-ї дивізії генерала І.І. Анциферова, на відміну від бійців генерала М.С. Нікітченка, вдалося без втрат висадитися на острові, але вже вранці 3 жовтня ворог силами артилерії 320-го артилерійського полку 320-ї піхотної дивізії за підтримки авіації почав обстрілювати й бомбити радянський десант на острові. Форсування Дніпра силами з'єднання тривало до ранку 8 жовтня і, судячи з того, що на острові поліг майже увесь командний склад трьох полків дивізії, ця непродумана операція коштувало командуванню фронтом майже всього особового складу 97-ї дивізії. Точну цифру її втрат назвати не можемо, оскільки на початок операції вона була недоукомплектована, але рахунок загиблих на “Касці” однозначно дорівнює кільком тисячам солдатів та офіцерів. Серед них В.Ю. Сергєєв називає заступника комдива полковника Кашляєва, полкових командирів підполковника Панського та майора Полухіна, заступника начальника політвідділу дивізії капітана Шаповалова, заступника командира 298-го полку капітана Каюкова, помічників начальника штабу 298-го полку капітанів Білоусова та Єгорова [23, с. 22]. Як бачимо, масштаби трагедії вражаючі. Дивізія-герой боїв за Полтаву й Кременчук практично вся навіки залишилася на безіменному острові. Пізніше з приводу вищесказаного О.С. Жадов у мемуарах зазначив, що “97-й дивізії на острові “Каска” було особливо тяжко” [11, с. 128 – 129].

Більше поталанило бійцям 13-ї гвардійської дивізії, яка форсувала Дніпро зліва по фронту від 97-ї дивізії. Впродовж 3 – 4 жовтня 1943 р.

гвардійцям генерала Г.В. Бакланова навіть на деякий час вдалося висадитися на правому березі, але, протримавшись день, були витіснені з мініплацдарму солдатами 198-ї німецької піхотної дивізії. [23, с. 19]. Після цього бійці дивізії загрузли на острові Піщаному у виснажливих і безнадійних боях.

5 жовтня 1943 р. за розпорядженням генерал-лейтенанта О.І. Родімцева на допомогу бійцям генерала Бакланова були кинуті сили 66-ї гвардійської стрілецької дивізії генерал-майора Я.В. Якшина [16, с. 80 – 81]. Від самого початку переправи на острів він для бійців 145-го, 193-го і 195-го полків дивізії також став пеклом на добре пристріляному ворогом плацдармі. Після вступу в битву дивізія генерала Я.В. Якшина майже тиждень намагалася підкорити Дніпро, а потім була знята з Піщаного й перекинута на правий берег у смугу наступу 37-ї армії, де її бійці взяли участь у звільненні Деревки [16, с. 87 – 88]. На о.Піщаному 66-а дивізія втратила дві третини особового складу. Втрати 13-ї дивізії були ще більшими.

За влучним висловом В.Ю. Сергєєва, “Власівський гамбіт” [22, с. 45] генерала армії І.С. Конєва коштував життя майже всього цвіту солдатського й офіцерського складу 32-го і частково 33-го гвардійського стрілецьких корпусів 5-ї гвардійської армії. Не стало найдосвідченішої частини армії генерала О.С. Жадова. Безперечно, це була трагедія одного з ушлякених з’єднань Степового фронту – героя Курської битви, ліквідації Томарівсько-Борисівського котла, визволення Лівобережної України. На цьому можна було б і закінчити дослідження, але тоді воно буде сухим, у стилі радянських нарисів з історії Великої Вітчизняної війни, коли події на фронтах висвітлювалися лише з погляду генералів і маршалів. Ми, продовжуючи дослідження, спробуємо глянути на трагедію 5-ї гвардійської армії очима солдата, відчути його стан, побачити його оцінку операції.

Вражаючі реалістичні спогади про форсування Дніпра залишив його учасник сержант 193-го стрілецького полку 66-ї гвардійської стрілецької дивізії Мансур Гізатулович Абдулін [1; 2]. Він перебував на острові впродовж усієї операції, бачив, як вона готувалася, як проходила, які дала результати. Ось як він згадує підготовку бійців до форсування: “...Нас кличе Правобережна Україна – “Даєш Дніпро!”, “Уперед за Дніпро!” Ці гасла й плакати трапляються на кожному кроці. У всіх газетах і листівках читаємо заклики нашої Батьківщини. І ось перед нами широченний Дніпро. Тисяча сто метрів ширини! Як будемо переправлятися? На солом’яних снопах... Саженками, саженками вплав через Дніпро! Три години проведеш у воді, доки до того берега дістанешся, ще й під кулеметним вогнем!.. Знову долю випробовувати будемо. Добре, якщо ще є наша доля. А якщо вже немає її?..

...П’ять днів – з 29 вересня по 4 жовтня 1943 р. – наша дивізія готувалася до форсування Дніпра. Кожен солдат стрілецьких рот мав спорудити для себе “плавзасіб”. У плащ-намет загортали снопи соломи й зашивали товстими або простими нитками, у результаті отримуючи велику подушку. Випробовували її на воді й переконувалися, що за неї можна

триматися, аби не втонути [1, с. 122 – 123]”. Як бачимо, підкорювати одну з найбільших рік Східної Європи солдати мали на підручних засобах. Армія не готова була це робити, у розпорядженні командарма не було навіть рибацьких човнів. До речі, проблему відсутності плавзасобів визнають у мемуарах і О.С. Жадов, і І.С. Конєв, але ніяк не пов’язують це з великими втратами особового складу. Швидкоплинний Дніпро – не та ріка, яку можна подолати з допомогою солом’яного снопа та ще й у жовтні. Але Ставка Верховного Головнокомандування й командування фронтом вимагали від армій швидких дій і, виходячи з цього, форсування часто розпочиналося без серйозної підготовки, використання артилерії та авіації.

Сержант М.Г. Абдулін так згадує початок форсування водної перешкоди: “...5 жовтня 1943 року вночі в районі села Власівки, трохи вище Кременчука, наша 66-а гвардійська дивізія в складі 32-го гвардійського стрілецького корпусу розпочне переправу з висадженням на острові Пішаному, умовна назва якого “Каска”. Острів досить великий – п’ять квадратних кілометрів, але зовсім плоский, на рівні з водою. На ньому ні травинки, ні кущика, лише сірий дрібний пісок [1, с. 122]”. Читаючи це, зразу виникають питання: а чому саме на цей острів? Яка логіка в діях фронтового, армійського й корпусного командування? Адже в умовах панування німецьких позицій операція навіть теоретично не мала успіху.

Але як би там не було, очевидець подій згадує, що “...у ніч на 5 жовтня 1943 р. у районі села Власівки ми почали переправу з лівого берега Дніпра на “нейтральний” острів Піщаний. Він розділяє Дніпро на два рукави – ліву й праву протоки. Наша ліва протока – шириною сімсот метрів, а права, контрольована німцями, триста-чотириста. Нею давно дісталися на той край острова фашисти й підготувалися зустрічати нас у добре укріплених траншеях. Але ми ще цього не знали [1, с. 124]”. Остання фраза може бути єдиним поясненням дій армійського й корпусного командування. Тоді виникає питання: А дані розвідки? Важко повірити, що операція розпочалася без розвідування і рекогносцирування.

М.Г. Абдулін згадує: “...тихий спуск на воду всі батальйони здійснили навмисно трохи вище за течією з урахуванням, що до острова нас знесе плином. Фашисти покищо не давали про себе знати. ...За мить лопнуло небо, знайомо завили міни й снаряди, що полетіли на нас із правого берега. Водоспад рушив на мене зверху разом з піднятим догори всім, що трималося на воді. Мої ноги наштотвхуються на різні предмети – то на невеликі, то на якісь масивні й м’які. На воді маса всякого кришива: друзки, уламки дощок і палиців, ганчір’я. Дніпро ніби ряскою затягла солома з плавзасобів, що розриваються снарядами [1, с. 124 – 125]”. Як бачимо, не одна сотня бійців опинилася в надважкому становищі. Їм довелося боротися за життя в холодній воді, триматися на плаву в умовах сильної течії й при цьому не потрапляти під обстріл ворога. Не кожен тренований плавець подолає сімсотметрову дистанцію на Дніпрі без особливих зусиль, а за таких умов

одягненим бійцям дістатися острова було практично не реально. До того ж, судячи зі спогадів Мансура Гізатуловича, значна частина бійців взагалі не вміла плавати [1, с. 125]. За таких умов радянським солдатам далеко не всім удалося переправитися на острів, а там їх чекало продовження надвипробувань.

“...Нарешті, ми відчули ногами дно, воно полого. Спалахи від вибухів освітлюють фігури наших солдатів, які біжать від берега в глиб острова. Бійці в паніці, у багатьох місцях видніються стовпотворіння... Вибух! І знову вибух! Пісок стоїть навколо мене сторчма й не хоче опускатися... Разом з піском з неба падають якісь шматки, схожі на пошарпане мокре дерево... Це фрагменти людських тіл... Майже суцільно в піску лежать чи-то трупи, чи-то живі люди – не зрозуміти. Стирчать одні голови, як кавуни на баштані... [1, с. 126] ”. Дуже важко коментувати це, очевидним є лише той факт, що в черговий раз сотні людей стали заручниками скороспілого, непродуманого, безглузлого рішення, що привело до масштабної трагедії. На перший погляд, винуватцями є комадувач фронтом, командарм, комкор та командири дивізій, особовий склад яких брав участь в операції. Як правило, у подібних новітніх дослідженнях їх і звинувачують. Але вони також виконували чийось волю, вимогу, наказ, побажання чи примху. Єдиним винуватцем трагедії можна назвати систему, що провокувала й вимагала такі рішення. Солдати й офіцери, які безглуздо загинули на острові, могли не раз стати в нагоді у боях на правобережжі. Але система зробила німецькому командуванню “подарунок” у кілька тисяч бійців – досвідчених, які вже встигли повоювати та щойно призваних, які ще не знали бойового пекла.

Німецькі солдати, виконуючи накази свого командування, у цій ситуації діяли грамотно й холоднокровно. “...Німці довбають і рвуть острів. Не дають ніякого перепочинку. Що ж робити далі? Наші автомати вийшли з ладу, їх заклонило піском. Стирчать дула напівзасипаних “максимів”, лише саперні лопати блищать – єдина зброя, що не боїться піску. Та й де наш супротивник, з яким ми маємо битися? Його артилерія на правому березі Дніпра! На березі, від якого нас відокремлює ще одна протока! ...Розвидніло. Фашисти посилили артобстріл. Їм з високого правого берега Дніпра добре видно своїх і чужих на світлому тлі піску. Б’ють безкарно. На небі ні літака. Куди поділася наша авіація?! З нашого лівого берега й артилерії не чути! Враження таке, що ми кинуті на острові напризволяще... [1, с. 127 – 128]”. Це є апогеєм трагедії, солдати усвідомлюють, що операція не вдалася, але за словами очевидця “ніхто не залишає острів, усі чекають своєї години, зарившись у піску”. Бійці все ще вірять, що вони можуть виконати завдання. Оця віра і є героїзмом фактично приреченого з’єднання приреченої армії.

“Ворожі снаряди б’ють і б’ють, але ніяк не можуть перебити всіх нас. Німці, роблячи п’ятихвилинні паузи, знову й знову відновлюють артвогонь. Двадцять хвилин довбають, а потім знову п’ятихвилинка. ...У голові моїй знову прокручується “кінострічка” пережитого на війні. Ось дорога через

Ворсклу, ось Червоний прапор, Драгунськ, ось Прохорівка, вся Курська битва згадалася мені..., а ось миготять кадри Сталінградської битви. Ні, ще ніде такого моторошного становища не було, як отут! А я раніше думав, що всі жахи жорстоких боїв залишилися під Сталінградом, під Клетською, поблизу Калача-на-Дону. Я сподівався, що найважчі бої залишилися на Курській дузі, що ніколи й ніде мені не буде сутужніше й моторошніше, як було там, під Прохорівкою, поряд з Драгунськом, на смертельній дорозі через Ворсклу. А тепер на тобі! – цей острів на Дніпрі! Острів-Могила!” Наведена цитата дає змогу осягнути масштаби трагедії, а остання фраза назавжди визначить ставлення бійців, які пережили цю операцію до о. Піщаного. Для прикладу, боєць 193-го полку 66-ї гвардійської стрілецької дивізії М.В. Мироненко, в анкеті ветерана Великої Вітчизняної війни, описуючи найважчі епізоди фронтового життя, згаданий острів назвав “островом смерті” [4].

Описуючи останні дні перебування на Піщаному, М.Г. Абдулін, оцінюючи операцію, зазначив у щоденнику: ”...вся користь від нас тільки та, що ми відволікаємо на себе значну частину ворожої артилерії, яку німці могли б у цей час використовувати де-небудь в іншому місці [1, с. 128]”. Таке розуміння бойового завдання було не тільки в цитованого сержанта, так його сприймали всі бійці, які трималися на острові. Так сприймати дійсність могли лише справжні герої. Аби ще більше зрозуміти трагізм приречених армійських з’єднань, наведемо ще одну цитату.

“...День пройшов. На ніч фашисти припинили вогонь. Ще не розвидніло – ледве засіріло на сході, – фашисти знову відкрили артвгонь. Спочатку “проорали” далеко позаду, – там, де поранені, а потім почали пригощати нас. Ми в цей час були на середині острова [1, с. 130].

...Острів схожий на місячний пейзаж. Вирви, скрізь вирви – малі й великі. У них стоїть кривава густа жижа, а по всьому острові трупи, трупи, трупи. Важкий трупний сморід не дає дихати, навиворіт вивертає кишки. Чи потрібні ми ще тут? Схоже, що ні. Невеликі групи вцілілих людей скоріше, скоріше рухаються до Дніпра. Прощавай, острів-могила!

Вийшли на лівий берег, почали роздягатися догола й полоскати в Дніпрі одяг. Віджимаємо не кваплячись. Розвели багаття. Сушимося. Всі мовчать, як після похорону. Ні честі, ні слави чекати нам не доводиться: адже наказу залишати острів не було. Штаб мого 193-го полку виявився ближче всіх. Першим, кого я там зустрів, був начальник штабу капітан Бондаренко.

– Чи був наказ зніматися з острова?!

Бондаренко мені втішливо:

– Наказ був ще десятого жовтня (*вище описане Абдуліним відбувалося 11 жовтня – О. Чорний*).

При мені заходять у штаб дивом уцілілі на острові офіцери й солдати. У кожного перше тривожне питання:

– Чи був наказ?..

Капітан заспокоює кожного:

– Був наказ зніматися десятого жовтня.

Почувши це, ми розслабляємося, з наших душ звалюється камінь [1, с. 133]”.

На нашу думку, коментарі щодо військового обов’язку й відчуття провини за невиконане бодай і безглузде завдання зайві. Зазначимо, що тривалий час бійці 5-ї гвардійської армії, що форсували Дніпро і залишилися живими, відчували провину за невиконане бойове завдання. На останніх сторінках спогадів Мансур Гізатулович зазначив: “...лише через три десятки років я взнав, що наш корпус все-ж **виконав** своє бойове завдання – здійснив “демонстрацію оманливої переправи”. У той час, доки ми відволікали вогонь німецької артилерії на себе, наші сапери за шістдесят кілометрів на південь від Кременчука навели через Дніпро понтонний міст, яким на правий берег рушили танки! [1, с. 134]”. Отож, саме в такий несправедливо забутий спосіб бійці 32-го і 33-го гвардійських стрілецьких корпусів 5-ї гвардійської армії брали участь у битві за Дніпро, забезпечуючи успіх 37-ї і 7-ї гвардійської армій на оперативному плацдармі на фронті Домоткань – Деревка. З-поміж 518 Героїв Радянського Союзу бійців Степового фронту, що отримали цю високу нагороду за участь у битві за Дніпро, 37-а армія має 208 героїв, 7-а гвардійська – 192, а 5-а гвардійська – лише 5 [9, с. 279 – 363]. Як бачимо, занадто важко ця операція далася бійцям генерала О.С. Жадова, але, на жаль, ще й нині в деяких дослідженнях натрапляємо на твердження, що “переправа й захоплення плацдармів проходила взагалі без бою або ж з подоланням слабого й розрізненого опору ворога [7, с. 6]”.

Насамкінець зазначимо, що трагізм 5-ї гвардійської армії при форсуванні Дніпра стосується не лише рядових солдатів і молодших офіцерів, яким довелося виживати на власівському плацдармі. Трагедія “перемелених” дивізій була трагедією їхніх командирів. З-поміж генералів Г.В. Бакланова, І.І. Анциферова та Я.В. Якшина, з’єднання яких брали участь у найтяжчих боях на дніпровських островах північніше Кременчука, тільки Г.В. Бакланов після війни ще тривалий час служив у Збройних Силах СРСР і написав спогади про війну [5], у яких фрагментарно торкнувся й участі 13-ї дивізії у форсуванні Дніпра. Генерали І.І. Анциферов та Я.В. Якшин за кілька років після війни вийшли у відставку й присвятили себе іншій роботі, залишившись практично невідомими командирами Другої світової війни. Мемуари про участь у війні вони так і не написали. Однією з причин цього могло бути те, що краще не публікувати нічого, ніж підготувати спогади за шаблоном, за встановленим стандартом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абдулин М.Г. 160 страниц из солдатского дневника. – 1985. – 160 с.
2. Абдулин М. Страницы солдатского дневника. – М., 1990. – 160 с.
3. Айнутдинов С.Х. В памяти и сердце. – Екатеринбург: ГИИП “Уральский рабочий”, 2000. – 432 с.

4. Анкета ветерана Великой Отечественной войны Мироненка Матвея Васильевича 1912 г.р. / Колекція автора.
5. Бакланов Г.В. Вітер военных років. – К., 1985. – 304 с.
6. Батлер Р. История первой дивизии СС “Лейбштандарт”. 1933 – 1945 / М.: АСТ: АСТ МОСКВА: Транзиткнига, 2006. – 190 с.
7. Битва за Днепр. 1943 г. / Сост. В. Гончаров. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2007. – 780 с.
8. Бишоп К., Эйлсби К. Войска СС на полях сражений Второй мировой войны 1939 – 1945. Западный и Восточный фронт. – М.: Эксмо, 2006. – 368 с.
9. Днепр – река героев. Свидетельство всенародного подвига. – К., 1988. – 391 с.
10. Егоров В. Г. Герои остаются с нами: Документальная повесть [О 193-м стрелковом полке 66-й гвардейской Полтавской Краснознамённой стрелковой дивизии]. – Харьков: Прапор, 1986. – 143 с.
11. Жадов А.С. Четыре года войны. – М.: Воениздат, 1978. – 334 с.
12. Ковтун И. Дивизия СС “Мертвая голова”. – М.: Яуза-пресс, 2009. – 416 с.
13. Конев І.С. Записки командующего фронтом 1943 – 1945 рр. – К.: Політвидав України, 1983. – 619 с.
14. Конев И.С. Записки командующего фронтом. 1943 – 1945 гг. – М.: Воениздат, 1991. – 600 с.
15. Манн К. SS-TOTENKOPF: История дивизии СС “Мертвая голова”. 1940 – 1945. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: Транзиткнига, 2006. – 190 с.
16. Под гвардейским Знаменем: Боевой путь 66-й гвардейской стрелковой Полтавской Краснознамённой дивизии. – М.: Воениздат, 1992. – 143 с.
17. Приказ Верховного Главнокомандующего генералу армии Коневу / За победу. – № 137. – 1943. – 24 сентября. – С. 1.
18. Родимцев А.И. Твои, Отечество, сыны. – К., 1982. – 359 с.
19. Самчук И.А. Гвардейская Полтавская. Краткий очерк о боевом пути 97-й гвардейской Полтавской Краснознаменной орденов Суворова и Богдана Хмельницкого стрелковой дивизии. – Йошкар-Ола, 1987. – 128 с.
20. Самчук И.А., Скачко П.Г., Бабилов Ю.Н., Гнедой И.Л. От Волги до Эльбы и Праги. – М.: Воениздат, 1970. – 336 с.
21. Самчук И.А. Тринадцатая гвардейская. – М.: Воениздат, 1971. – 280 с.
22. Сергеев В. Пітьма над Тясмином. – Світловодськ, 2008. – 80 с.
23. Сергеев В. У жовтні сорок третього... – Світловодськ, 2009. – 32 с.
24. Тельпуховский Б.С. Битва за Днепр и освобождение Киева. – М.: Изд. ДОСААФ, 1967. – 55 с.
25. Уткин Г.М. Они первыми форсировали Днепр. – М.: Воениздат, 1962. – 133 с.
26. Уткин Г.М. Штурм “Восточного вала”. Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра. – М.: Воениздат, 1967. – 464 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Чорний Олександр Васильович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка

Наукові інтереси: проблеми військової історії XIX – XX ст.